

Ы. АЛТЫНСАРИННИҢ ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЯСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Жасұланқызы Шұғыла

zasulansuga@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тарих факультеті 1 курс студенті

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., доцент З.О. Ибадуллаева

Аннотация: Ыбырай Алтынсарин-қараңғы қазақтың әр баласының кеудесіне білім шырағын жаққан ұлы тұлға. Ол сан ғасырлар бойы келе жатқан қара қазақтың қаймағы бұзылмаған дәстүрін зертеген бірден бір этнограф ғалым. Осы мақалда қайталанбас дара жанның зерттеген дәстүрлеріне тоқталып, оны талдап жәуғ қазіргі уақытпен салыстыратын боламыз. Ғалымның қазіргі кездегі этнологиядағы орнын айқындайтын боламыз.

XX ғасырдың аяғында қазақ халқы өз тәуелсіздігін жариялап, өркениетті даму жолына түсіп, өзінің тарихын жаңа бағытта жаза бастады. Қазіргі кезде өзекті мәселелердің бірі – ол өткен тарихқа құрметпен баға бере отырып, қазақ халқының тарихы мен мәдениетіндегі орны бар тұлғалардың еңбектерін жариялап, болашақ ұрпаққа жеткізу. Сондай тұлғаның бірі, қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысында да өшпес із қалдырған, өн бойында азаматтық пен адамгершілікті ту еткен тұлғалардың бірі – қазақ даласында білім берудің негізін қалаған ағартушы, этнограф Ы. Алтынсарин болды.

XIX ғасырдың соңында өмір сүрген қазақтың ғалым-ағартушысы. Ыбырай Алтынсарин қазақ халқының ағартушылық тарихында және ұлттық мектебінің қалыптасуында терең із қалдырған тұлға. Адам болмысын оның біліміне ғана ден қоймай, өз халқының діні мен салтының сабақтастығын зерделеп, болашаққа дұрыс бағдар бергізе алды.

Халқымызда «Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді», – деген жақсы сөз бар. Тарихта хаты да, аты да өлмей келе жатқан есімі алтын әріппен жазылғандардың бірі – осы Ыбырай Алтынсарин. Өзінің алтын уақытын тарыдай шашылған қазақтардың игілігі үшін өткізген ғалымның артынан қалған мұралары біз үшін баға жетпес асыл қазына. 1860 жылдың жазында Ыбырай ағарту мақсатында Торғайға оралды [5, 17 б]. Онсыз халықтың мұң-мұқтажын, тұрмыс-тіршілігін, әсіресе арғы беттегі күресті адекватты түрде танып, белгілі бір істермен айналысу мүмкін емес еді. Туған жерге деген сүйіспеншілік, оған қызмет етуді өзінің мойнына жүктелген борышы санайтын Ыбырай ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан халықтың ауызекі өнерін жақсы көретін, оны бағалап, құрметтеп, қастерлеп қана қоймай, халық өмірінің шын шежіресі ретінде құрметтеп, өзі әкелген халықтың ұзақ ғұмырының шынайы ізін, арман-мақсатын одан көруге тырысты. Ағартушының асыл мұраты – казак фольклорын және этнографиясын жинақтап, халықтың өмірін, аңсаған арман-мұраттарын ұғыну, оған дұрыс жауап іздеу және табу ағартушының негізгі мақсаты болды.

Ы. Алтынсаринның этнология ғылымындағы орнының ерекше екендігі, оның халқымыздың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын және адамды адамгершілік пен тәрбиелікке баулитын бірқатар шығармалары негізінде белгілі. Оны кейінгі ұрпаққа этнограф ретінде танытқан ғылыми қызметі, ағартушының Ресей Географиялық қоғамының мүшесі болудағы этнографиялық еңбектерінен байқалады. Ол осы қоғамның Орынбор бөлімінің қызметкері болды. Ы. Алтынсарин ұзақ уақыт В.В. Григорьев пен Н.И. Ильминский сияқты атақты орыс шығыстанушыларымен тығыз байланыста қызмет етеді. Ол қазақ салт-дәстүрлеріне

байланысты жүйелі түрде жиналған ғылыми материалдарын Орынбор бөлімінде 1870 жылы очерк ретінде басып шығарады. Ол бұл еңбектерін өз көзімен көріп, оның шынайы өмірден алынған материалдар негізінде жазып шықты. Мұның өзі бұл очерктердің құндылығын арттырды. Алтынсаринның алғашқы очеркі жайлы Орынбор бөлімінің отырысының хаттамасында былай делінген: «Қырғыз көшпенділерінің некелесу дәстүрінің шарттарының шынайы өмірге сәйкес келуі, әдеби тілдерінің көркемділігі жиналыс мүшелерінің ойынша- қырғыз халқының осы күнге дейін аз зерттелген этнографиясы мен күнделікті өмірі жайлы құнды мәлімет беретін еңбек ретінде бағалансын». Осы очерктері шыққан соң Ресейдің ғылыми ортасында Ыбырай Алтынсарин есімі танымал бола бастады. Кейін арнайы қызметке тағайындалуына байланысты өзінің зерттеулерінен алшақтап қалған болатын. Бірақта өз туған өлкесі мен халқының тарихына деген қызығушылығы оның өмірінің соңына дейін бірінші орында тұрды [1, 154-б.].

ІІ. Алтынсариннің еңбектерінің ауқымы қазақ халқының этнографиясын, фольклорын және өз заманындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірдегі жағдайларды қамтиды. Оның ел арасынан, соның ішінде Торғай даласы қазақтарынан жинаған қазақ халқының баланың дүниеге келуі, отбасылық некелік қатынастары мен мәйітті жөнелту жосын-жоралғыларына қатысты зерттеулері болды. Автор бұл зерттеуін 1870 жылы «Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату, той жасау дәстүрлерінің очерктері» деген атпен жариялаған болатын [2]. Бұл еңбегінде, ол адам өміріндегі ең қызықты да, қуанышты сәт, әрі ұрпақ жалғастығы деп, адамның үйленіп жеке отау тігуі. Бұл дәстүрде қыз айттыру, құда түсу мен құдандалы болу сияқты дәстүрлерді атай отырып, бұл қуаныштың тек отбасы мүшелерінің ғана емес, қоғамдық қажеттілік екенін көрсетеді.

Ғалым қазақ халқының той жасау құда түсу дәстүрлеріне толық тоқталып өтеді. Қыз алысып қыз берісудегі дәстүрлер қалың малның төленуі жағдайлары, құдалар арасындағы байланыстың маңыздылығын жеткізе білді.

Ғұлама өз сөзін атастыру рәсімінен бастады. Жалпы атастыру олар туған сәтте (кей жағдайларда туылмай тұрып) нәрестелерді бір-біріне үйлендіруге сөз беру. Бұндай жағдайлар әдетте туыстық қарым-қатынасты күшейту үшін жасалған рәсім.

Ауқатты байлар өз балаларын ерте есейіп жұмыстарға аралассын деген ниетпен 11-13 жас аралығында үйлердіреді. Сол заманда қазақ қыздарының өз таңдауын жасауға ешқандай құқығы болмады. Олар өзін ата-анасы таңдаған ер адамға тұрмысқа шығуға мүдделі болды. Егер әйелдің күйеуі қаза болған жағдайда ол әйел күйеуінің жағын туыстарына (ағысы, бауыры т.б) әмеңгерлікке берілетін болған. Ол балаларды бөтеннің қолында жетімсіретпеу үшін жасалған [2 78 б].

«Баласына қалың бергісі келген ата-ана, құда болғысы келген адамның үйіне өзінің екі-үш жақын адамдарын жіберіп, құда болу жөнінде сөз салғызады. Егер қыздың ата-анасы бұл ұсынысты қабыл алса, жіберілген адамдар сол арада қалыңмал туралы сөйлесіп келіседі. Дәулетті адамдардың қалыңмалы, басқаша айтқанда, қарамалы, әдетте, келісуіне қарай, ірілі-уақты 47 жылқы болады. Қалыңмалдың мөлшері жөнінде мынадай бір өзгешеліктер бар. Кіші жүзде (бұрынғы Орынбор облысы қазақтарының батыс жағы мен орта жерінде) қалыңмалға 50 жылқы (бес жиырма) беріледі. Орта дәулетті қазақтар уақ малдарын, мысалы, құлынын, бұзауын, тағы басқаларын қосқанда, 37 қара береді. Оның үстіне, қалыңмалмен қабат, бесжақсы туралы да келісіледі. Бесжақсыны қалыңдығының сәукелесіне арнап, күйеу беруге тиіс. Ең бай қазақ бесжақсыға 500-600 сом береді, орта дәулетті адам 200-300 сом береді, мұндай кәде, көбінесе, ақшалай төленеді. Екі жақсөзбайласқаннан кейін, сөз салуға жіберілген адамдар ауылына қайтады. Осыдан кейін, көп кешікпей, күйеу баланың ата-анасы оның қайынатасының үйіне, жоғарыда айтылған шартты әбден бекіту үшін, 5-10 адамнан құралған құдашылар жібереді. Құдалардың келе жатқан хабарын есітіп, қалыңдықтың ата-анасы ауылдан оқшаулау бір жерге үй тігеді де, оның ішіне кілем жайып, көрпе төсеп, көпшіктер қояды. Қонақтар сол үйге қабылданады, бірақ мұның өзгеше салты болмайды» [2, 177-б.] - деп жазған болатын.

Осы еңбегінде Ыбырай тоқал алу туралы да жазған болатын. Ол сол кездегі қазақтардың әйел үстіне әйел алғанның, оларға қалай құн төленгені туралы, тоқал алу кезіндегі салт-дәстүрлер, тойда болатын рәсімдердің барлығына жеке-жеке тоқталған еді.

Сондай — ақ мәйітті жөнелту жосын-жоралғыларына қатысты қайтыс болған мәйітті жерлеу рәсімдерін, оның ішінде жоқтаудың тәлімдік мәнін ашып, өлген адамның жетісін, қыркын, асын беру, бейіт тұрғызу салттарын «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оан ас беру дәстүрінің очеркі» [3] атты еңбегінде жан-жақты талдап баяндаған. Жалпы қазақ халқы өлген адамды 3-4 сағаттан артық (ұзаған жағдайда жарты тәуліктен) артық үйінде ұстамаған. Сол маңдағы молдаларды шақырып өлікті жуып жаназа дұғасын оқығанан кейін қаза болған адамның киімдерін кедей-көншіктерге үйлестіріп берген оны ысқат деп атаған. Ыбырай Алтынсарин ысқат сөзіне мынандай анықтама берген. «Ысқат — қазақтардың түсінігі бойынша, молдаларға, шарифат заңы арқылы белгіленген төлеммен, өлген адамның күнәсін сату деген сөз. Мұхаммедтің шарифаты бойынша ысқат — өлген адамның тірі күнінде, балиғыға жеткен күннен бастап, күніне бес рет оқылатын намаздың оқылмай қалған қазалары үшін және рамазан айын (мұсылмандардың ораза ұстайтын айының аты) оразасыз өткізгені үшін құдай жолы (садақа) түрінде кедейлерге берілуге тиіс.

Сол кезеңнің өзінде ас берудегі астарлы сипаттарды да барынша ашып көрсете білді. Мәселен, өлген адамға асты 63 жасқа (пайғамбар жасына) келген атақты бай, билерге беретіні, аста көп мал сойып, аста төк жасайтыны, ысырапқорлыққа жол беретіні айтылады. Күрес, ат бәйгесі, т.б ұлттық ойындарының ұйымдастырылатыны, аттың бәйгесі мен күрестің бәйгесін рулы елдің талап алып кетіп, балуан мен ат иесіне түк тимейтіні, мұның бір жағы мақтаншақтық - доңғойлық екендігін айтты. Бұл еңбектер XIX ғасырда қазақ қоғамында орын алған салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды терең талдауға мүмкіндік беретін материалдар [4, 80 б].

Бүгінгі күнде ұмытылған, өз кезеңінде дүниетанымдық мәні болған әдет-ғұрыптарды да атап өтеді. Атап айтар болсақ, қайтыс болған адамның жылқысының ер -тұрманы, қару жарағы, жақсы деген киім — кешегі үйдің ішіне ілінеді, соның сол жағынан ұзын найза шаншылып, ол найзаның өткір ұшы үйдің қабырғасын жарып, сыртқа шығарылады. Сол жоғары қарап тұрған ұшына өлген адамның жасына байланысты түлі түсті мата ілінеді. Жас адам қайтыс болса өлсе, қызыл мата, орта жастағы адам өлсе қара, қарт адам өлсе, ақ мата байланады. Себебі өткен адамдар матаның түсіне қарапөліктің жасын айырады. Осы жағдайдың бәрі қырқына, кейде жылына дейін сақталады, - деп атап көрсеткен. Осы арқылы ол үйдің қаралы үй екендігін де атап өткен болатын.

Оның еңбектерінде Торғай өңіріндегі суармалы егіншіліктің дамуын, ирригация жүйесін, бұл өңірде қандай дәнді дақылдар түрлері егілетіндігі және егіннің өнімділігі, жер өңдеп, егін егуге қажетті құралдардың түрлері де сипатталады. Бұл кезеңде егін егумен көбінде кедейленген көшіп-қонуға жағдайы келмеген шаруалар айналысқандығын атап өтеді [1, 159-б.].

Ы. Алтынсарин өз елін, халқын жан-тәнімен сүйген, әрі халқымыздың мәдениеті мен тарихын ұлттық болмысымен сақтай білген тұлға. Ол қазақ халқының басқа елдермен терезесі тең болып, қарыштап дамуы үшін де мектеп ашып, прогрессивті дамуын көздеді. Оның артында қалған ізгі мұралары бүгінгі және болашақ ұрпаққа өмір бойы азық болады. Олай дейтініміз, ағартушы демократ ғалым өзінің «Қазақ хрестоматиясы» атты еңбегінде «Қыпшақ Сейітқұл», «Әке мен бала», «Таза бұлақ», «Бай баласы мен жарлы баласы» атты әңгімелері мен Қара батыр, Тазша бала атты ертегі аңыздарында жас ұрпақты саналы, өнегелі істер мен мейірімділікке және адамгершілікке үндейтін тұстарын көреміз. Осы әңгімелері арқылы да автор қазақ әдебиетінде балалар санасын оятып, оларға барынша сіндіре білді. Сондай-ақ әке мен бала және ана мен бала арасындағы өзіндік махаббаты да шебер суреттей білгендігі бүгінгі ұрпаққа азық болар дүниелер [5, 240-256 б.].

Оның балалар тәрбиесіне арналған шығармаларының өресі өте биік. Мәселен, «Бай баласы мен жарлы баласы» атты шығармасы баланы шыдамдылық пен батылдыққа, сабырлық пен тапқырлыққа және көрегенділікке тәрбиелесе, «Атымтай Жомарт» әңгімесі

қайырымдылық пен қарапайымдылыққа, азды қанағат етіп, мақтаншақ болмауға тәрбиелейді. Төрт түлігі сай бола тұра еңбек етуді, кем-кетік, жетім-жесірге көмектесуді ұмытпаған, тапқан малды орынды жұмсай білген Атымтай Жомартты жастарға үлгі етеді.

Ы. Алтынсариннің өзі өмір сүрген кезеңіндегі тағы бір адами болмысын айғақтайтын, әрі орыс зиялыларымен қанша жерден дос болса да, орыс халқының өкілдерінен бірде бір адамды өзінің жаназасына қатыспасын деп өсиет айтуында да үлкен мән мағына жатыр. Сол арқылы өз заманындағы орыс миссионерлерінің қазақ жұрты үшін қазақи құндылықтарды жоятындығын білгендіктен де, орыс достарын жаназаға келтірмей, есесіне 99 молда шақырындар деп өсиет айтқан болатын. Оның бұл өсиеті өзінің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты еңбегінде жарияланған [4].

Алтынсариннің қазақи болмыс мен мәдениетті сақтауының тағы бір үлгісін, оның отбасында да сақталғандығынан көрінеді. Олай дейтініміз, оның әйелі Айғаныстың үй ішінде және ауыл арасында қонаққа барарда жаулық тартып жүретін болса, орыс таныстарының үйлеріне ерімен барғанда мақпал қамзол мен кәмшат бөрік киіп, қазақтың дәстүрлі мәдениетін де паш еткен.

Қорытындылай келгенде, Ы. Алтынсариннің этнографиялық мұраларынан қазақ халқының бай ой - дүниетанымын, білгірлігі мен парасаттылығын байқай отырып, оның ағартушылық қызметіндегі тағылымы мол шығармашылығы бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін баға жетпес қазына.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алтынсарин Ы. Этнографиялық очерктер және ауыз әдебиеті үлгілері. //Қазақ этнографиясының кітапханасы. 13 том. Павлодар, 2006. -166 б.
2. Алтынсарин Ы. Орынбор ведомоствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очеркі. //Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том. Құраст. С. Әжіғали. – Алматы, 2006. -416 б. (175-183 беттер).
3. Алтынсарин Ы. Орынбор ведомоствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі. //Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том. Құраст. С. Әжіғали. – Алматы, 2006. -416 б. (253-257 - беттер).
4. Мұсылманшылықтыңтұтқасы:Шариат-ул-Ислам/Алтынсарин,Ыбырай.- Алматы: Қазақстан, Қаламгер, 1991. – 80 б.
5. Өнер-білім бар, жұрттар: Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар және естеліктер / Алтынсарин, Ыбырай. - Алматы: Жалын, 1991. – 240 б.: